

VARGA ATTILA

Étvágygerjesztő falatok

Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Újratervezés –
Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben –
Kutatási Jelentés a „Háztartások életút vizsgálata” (HÉV)
alapján, Tárki Budapest, 2008.

A Tárki legújabb kiadványa a „Magyar társadalomszerkezet: versenyképesség és kohézió” című panelvizsgálat (röviden HÉV – Háztartások életút vizsgálata) alapján tíz tanulmányban mutatja be a magyar társadalom változását az 1992 és 2007 közötti években.

Magyarország a kilencvenes években a Magyar Háztartás Panel (MHP) kutatással kapcsolódott be abba a nemzetközi vonalba, amely a keresztmetszeti vizsgálatok mellett az egyes személyek életének követését is fontosnak és hasznosnak tartja, mivel így összetettebb társadalmi kérdések is vizsgálhatók. A mostani kutatás egyfajta folytatása, felélesztése a 1992 és 1997 közötti felméréseknek.

A HÉV adatfelvétele meglehetősen nehézkes volt, hiszen számos probléma vetődött fel amiatt, mert egy olyan mintát próbáltak megtalálni és lekérdezni, amelyről több mint tíz évvel korábban szereztek utólagos információt. A kutatás során felkeresték az 1992-es minta tagjait, majd kérdőíves vizsgálat segítségével szereztek információkat azóta befutott életútjukról. A szerkesztők jelentős eredménynek tartják, hogy az eredeti minta mintegy kétharmadát sikerült fellelni, és több mint 2600 emberrel személyes interjút is készítettek. A felvétellel kapcsolatos problémáknak köszönhető, hogy a kötet végén a „lényegi” tíz tanulmányon kívül még további öt (a kötet egynegyede) a kutatás módszertanával foglalkozik, amelyek oktatási anyagként is izgalmas olvasmányt jelenthetnek.

A kutatás célja – a panelvizsgálat, illetve a retrospektív eseménytörténet kombinálásával – az volt, hogy átfogó ismereteket kapjanak a lakosság jövedelmi, vagyoni és munkaerő-piaci helyzetéről, valamint társadalmi kérdésekben vallott attitűdjeiről. A kötet mindezt négy részben mutatja be. Az első részben a rendszerváltás nyerteseinek és veszteseinek meghatározására tesznek kísérletet a foglalkozás és anyagi-jövedelmi helyzet alapján. A második átfogó blokkban négy területen (foglalkozásváltások dinamikája, vállalkozóvá válás, gyermekvállalási minták változása, társadalmi kapcsolatrendszerek átalakulása) azt vizsgálták, hogy a háztartások miként reagáltak a rendszerváltást követő kihívásokra. A harmadik részben két elemzés szerepel: az elsőben azt vizsgálják, hogy a szülői háttér milyen szerepet játszik az iskolai előrehaladásban, a másodikban a szubjektív lelkiállapotra vonatkozó kérdések felhasználásával tekintik át azt, hogy mennyire számít a pozitív vagy negatív hozzáállás

a sikeres érvényesülésben. Az utolsó nagy blokk az attitűdökről és értékelésekről szól. Itt a kérdezettek elégedettségének és szubjektív életútjának mintázatait tárják fel, másfelől pedig a vallási és politikai attitűdök időbeni változását elemzik.

A kutatók joggal állíthatják, hogy a HÉV eredményei egyszerre lesznek használhatóak a közgazdasági, szociológiai és demográfiai elemzések számára, valamint hogy új ismeretekkel szolgálnak a magyar társadalom szerkezetéről. A továbbgondolást szolgálja a nyitott adathozzáférés: a kutatáshoz egy tartalmas honlapot (<http://www.tarki.hu/hev>) készítettek, ahol a dokumentáció és egyéb kiegészítő anyagok mellett az adatállomány is elérhető.

A legjelentősebb és a tanulmánykötet egésze szempontjából is meghatározó elemzés a *Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben* (Kolosi Tamás – Tóth István György – Keller Tamás) című első nagy fejezet. A szerzők arra keresik a választ, hogy az eltérő társadalmi csoportok relatív társadalmi pozíciója miként változott: javult, illetve romlott-e. A vizsgálat kiterjedt a népesség adaptációs képességének felmérésére is.

A tanulmány írói rámutatnak, hogy a rendszerváltást követő években a politikai és a gazdasági tőkének viszonylag kis szerepe volt abban, ki milyen módon jutott előbbre. Ezzel szemben fontos szerepe volt a kapcsolati tőkének, bár később ez is elhalványult. Azt viszont már a rendszerváltás előtt is kimutatták a kutatások, hogy a kulturális tőke meghatározó az előrejutás szempontjából, és ez nem változott az újrapolgárosodás során sem. A szerzők korábbi elemzések alapján megállapítják, hogy „a rendszerváltás fő terheit a kezdeti időszakban a szegénység szélére leszakadó középrétegek viselték, majd a gazdasági növekedés beindulásával a »felülről lecsurgó jólét« a depriváció közeli állapotból kezdte kiemelni a középrétegeket, és a második évezred elején egyre tisztábbá vált, hogy a rendszerváltás relatív vesztesei a munkaerőpiacról kiszoruló és alacsony képzettségű rétegek.”

A kutatásban négy nemzedékre bontották a társadalmat (státuszváltó, rendszerváltó, fiatal, elveszett), annak érdekében, hogy a különböző generációjú embereket életpályájuk szerint csoportosítsák, ezt lehetővé tette a minta megoszlása is, hiszen demográfiai és munkaerő-piaci szempontból jelentősen eltérő négy csoportról van szó. A nemzedékeket a társadalmi előrejutás két kiemelt dimenziója mentén (a foglalkozási és a vagyoni-jövedelmi helyzet) vizsgálták.

A különböző modellezések alapján úgy látszik, hogy lényeges foglalkozás-összetételi változások nem történtek az elmúlt 15 évben, a változások inkább a munkaerőpiac természetes változásaiból következtek. Emellett három tényezőben hozott a rendszerváltás jelentős változást: 1. A foglalkoztatottak körének jelentős csökkenése és az ezzel együtt járó folyamatok (munkanélküliség, kényszernyugdíjazás stb.) a vesztesek számát növelték. A munkaerő-piaci váltás fő csatornája a korai nyugdíjazás volt. 2. A piacgazdaság kiteljesedése révén a vállalkozások, vállalkozók a nyertesek táborát gyarapították még akkor is, ha a kényszervállalkozók nem tekinthetők annak. 3. A korábbi rendszer vezetői, a kegyvesztettek

sok esetben a vesztesek közé, a helyükre lépő újak viszont a nyertesek közé kerültek.

Kiemelendő, hogy a munkanélküliség a felnőtt népesség több mint egyötödét megérintette, és 6–14 százalék azok aránya, akik esetében a munkanélküliség viszonylag tartós állapot volt. A státusváltó nemzedéknek 12 százaléka, a rendszerváltó nemzedéknek 28 százaléka és a tanulók nélkül számolt fiatal nemzedéknek 26 százaléka volt legalább egyszer munkanélküli az elmúlt 15 évben. A megkérdezetteknek mintegy egytizede (a mai magyar társadalom mintegy 8 százaléka) tartozik ahhoz az underclasshoz, amelyik a rendszerváltás időszakának nagy részében (egy részük a teljes időszakban) a munkaerőpiacról kiszorulva lényegében segélyekből él.

Köztudott, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése a legnagyobb mértékben a rendszerváltás korai periódusában (nagyjából 1987 és 1992 között) következett be. Ezt követően – az átalakulás második szakaszában (1992 és 1996 között) – az egyenlőtlenségek továbbra is viszonylag számottevően, bár a korábbi időszakhoz képest kisebb mértékben nőttek (ekkor a döntő tényező az iskolázottsági szintek eltérő megterülése volt). A harmadik szakaszban (a kilencvenes évek második felében, illetve az évtizedforduló táján) már határozottan lassult az egyenlőtlenségek növekedése. Végül 2003-ban érte el a csúcst, amely után nivelláltabb lett a jövedelmek mért eloszlása (döntően az állami újraelosztási és adóztatási politika következtében). Végül 2007-ben az egyenlőtlenségek aggregált nagysága lényegében már a kilencvenes évek közepén mértnek felelt meg.

Úgy találták, hogy a vizsgált időszakban a jövedelmi-vagyoni helyzet egyre nagyobb szerepet játszik a társadalmi-gazdasági státus meghatározásában. A nyolcvanas években a vertikális egyenlőtlenségek 12 százaléka volt visszavezethető a jövedelmekre, a jelen vizsgálatban már, a kilencvenes évek végéhez hasonlóan, az látható, hogy az anyagi helyzet szórásának mintegy 40 százalékát sikerült megmagyarázni néhány, a társadalmi státust kifejező változóval.

Az anyagi-jövedelmi dimenzióban a különböző társadalmi csoportok közötti mozgás jelentősebb volt, ennek okait több módon is elemezték. Az egyik módszer az ún. esélyhányadosok kiszámítása volt, amelyekkel kimutatták, hogy a legszegényebbek társadalmi felemelkedésének ott nagyobb az esélye, ahol erőteljesebb az emberi tőke jelenléte (magasabb a megkérdezett iskolázottsága, szülei magasabb iskolai végzettsége révén nagyobb fokú örökölt kulturális tőkével rendelkezik, újabb iskolai fokozatot szerzett, vagy van valamilyen nyelvtudása). A kiemelkedés esélyeit illetően fontos még a munkavállalás. Minél több elhelyezkedési próbálkozáshoz (több munkahelyhez) minél nagyobb kiemelkedési esély is párosul. Egyúttal a nagyon gyakori munkahelyváltás nem jelent több esélyt a felemelkedéshez, hiszen ez sokszor a munkaerőpiac marginális szegmenseiben fordul elő, váltakozó idejű munkanélküliségi periódusokkal. Fontos megállapítás, hogy a szegénységből való kiemelkedés esélye gyakorlatilag nulla azoknak a cigány etnikumhoz tartozóknak a körében, akik 1992-ben az alsó negyedbe tartoztak. A „kitörésben” lényeges még az attitűdök szerepe is.

Regressziós eljáráson alapuló módszerrel azt mutatták ki, hogy „az elveszett nemzedék esetén a települési hovatartozás, a státusváltó és a rendszerváltó nemzedék esetén a munkahelyi alkalmazkodás játszott szerepet abban, hogy kit tekinthetünk sikeresnek és sikertelennek. A rendszerváltó generációt jelentős mértékben »szórja« az, hogy 1992-ben milyen befejezett iskolai végzettséggel rendelkeztek. A fiatal nemzedék esetében viszont döntő hatása a munkaerő-piaci karrier mellett annak van, hogy milyen erőfeszítéseket tettek iskolázottsági szintjük emelésére. Ebben nyilvánvalóan az is közrejátszik, hogy szülői oldalról milyen kulturális tőkeelemekkel rendelkeztek.”

Az *Alkalmazkodás terepei* című részben elsőként Róbert Péter írását olvashatjuk a *foglalkoztatási turbulenciáról*. Témája az 1992 és 2007 közötti foglalkozási mobilitás történeti változásának elemzése. Az alkalmazott módszer lényege, hogy nem a hagyományos generáción belüli, első foglalkozás – későbbi foglalkozás közti különbséget vizsgálja, hanem az adott mobilitási esemény bekövetkezésének időbeli gyakoriságát (ez a turbulencia), illetve az erre vonatkozó trendeket elemzi.

A rendszerváltást követően erős turbulenciát figyelt meg. Ezt ösztönözte a gazdasági folyamatok változása (privatizáció), az, hogy a globalizáció hatásai révén bővült a szolgáltatási szféra és hogy megindult a multinacionális tőke beáramlása. Ezzel együtt is a magyar társadalom a rendszerváltást követő években „nyitottabbá” vált, ami kedvezően hangzik, ám a valóságban ez némelyeknek felemelkedést, másoknak viszont süllyedést jelentett a foglalkozási hierarchiában. Ez a nyitottság és a turbulencia is csökkent az ezredfordulót követően.

Köztudott, hogy az alacsony szintű foglalkoztatottság egyik oka, hogy a képzésből hamar kikerülők nem jutnak munkához. Az adatokból is látható, hogy a kevésbé iskolázott munkavállalók rossz állásokban dolgoznak, ahonnan csak „felfelé” vezet az út. A magasabb képzettséghez nagyobb mértékű felfelé mobilitás kapcsolódik, de ez az összefüggés is változik az életciklus és az idő függvényében.

Lengyel György a *Vállalkozói hajlandóság, vállalkozások, anyagi jólét* címmel a „potenciális vállalkozók” társadalmi összetételét vizsgálta, pontosabban, hogy milyen meghatározói vannak a vállalkozói hajlandóságnak. Úgy találta, hogy jelentős az összefüggés a vállalkozói hajlandóság, valamint a kor és a nem között. A lehetséges vállalkozók közt felülreprezentáltak voltak a magas képzettségűek és a szakmunkások, azok, akiknek szülei magasabb végzettséggel rendelkeztek, valamint azok is, akik a jelzett időszakban jelen voltak a munkaerőpiacon. A konzisztens vállalkozói magatartást mutatók és a kényszervállalkozók körében arányaiiban többen vannak a fiatalok, a férfiak és a magasabb képzettségűek, utóbbiak között az értelmiségi hivatásúak is.

Érdekes megállapítást tesz a szerző a potenciális vállalkozók társadalomképéről, amely szerint ezen csoport tagjai jellemzően az átlag felett érzékelték az utóbbi tizenöt évben a társadalmi bizalom csökkenését, valamint szintén átlag feletti súlyt helyeztek az adócsökkentésre. Azonban ez a kör is belsőleg megosztott, „akik végül is nem lettek vállalkozók, az állami gondoskodás, míg akik vállalkozók lettek, az öngondoskodás elvét vallották magukénak, jóval a társadalom átlaga fölött”.

A kötet második részének egyik érdekes tanulmánya Gábos András és Bartus Tamás írása, *Demográfiai alkalmazkodás: szüléstörténetek a rendszerváltást követő időszakban* címmel. Tanulmányukban a rendszerváltást követő időszak gyermekvállalási mintáit elemezték.

Elemzésükben egyaránt vizsgálták a gyermekvállalási kor kitolódásának (halasztó magatartás) és a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésének (mulasztó magatartás) változását. Az 1964 után születetteknél egyaránt látható halasztó és mulasztó magatartást a náluk idősebbekhez képest. A gyermekvállalási tekintetében iskolázottság szerint változó a kép: minél iskolázottabb valaki, annál inkább jellemző rá e két magatartástípus. Lényeges, hogy az életkor előrehaladásával először nő, majd csökken az első gyermek vállalásának valószínűsége. Az iskolázottabbak gyermekvállalási hajlandósága lassabban emelkedik a nők életkora szerint. A kedvező életszínvonal-kilátások pedig növelik annak valószínűségét, hogy valaki szülővé váljon, ezáltal növelhetik a gyermekszámot, vagy előrehozhatnak születeket. A második gyermek vállalása már szinte kizárólag az aktuális munkaerő-piaci státus függvénye: aki dolgozik, kevesebb eséllyel vállal második gyermeket, mint aki nincs aktívan jelen a munkapiacra. A kutatás szerint a házasság hatása kedvező az első gyermek vállalásának valószínűségére, a harmadik gyermek vállalását már csak ez befolyásolja egyértelműen, ekkor viszont negatívan hat rá.

Ebben a blokkban az utolsó fejezet a *magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikájáról szól 1992 és 2007 között* (Kopasz Marianna – Szántó Zoltán – Várhalmi Zoltán). A személyes kapcsolatokat vizsgálva úgy látszik, hogy 1997-re jelentősen csökkent, míg 2007-re erősen nőtt a barátok átlagos száma.

A harmadik részben a *Sikerek, kudarcok, átörökítés* témái köré sorakoznak fel a tanulmányok.

Az első írás *A gyermekkori háttér és az iskolázottság* (Gábos András – Szivós Péter tanulmánya) a szerzők arra kerestek választ, hogy az egyén és a szülői háztartás fő jellemzői közül vajon a kulturális tőke vagy a vagyon játszik-e fontosabb szerepet abban, hogy a gyermek iskolai végzettséget szerez-e, és milyen lesz társadalmi helyzete. Kutatásukban így azokat elemezték, akik 1992-ben 4–15 évesek voltak.

A többváltozós elemzés eredményei egyértelműen megerősítik, hogy a gyermek iskolázottságát legerősebben a szülők iskolázottságával mért kulturális tőke befolyásolja, bár a vagyon is hatással van rá. Az oktatási rendszer expanziójának meghatározó a szerepe a gyerek–szülő összehasonlításában, de a vizsgált korcsoporton belül is lényeges eltéréseket idézett elő. A szülők iskolai végzettsége jelentős együtt járást mutat. A magasabb női iskolázottság már szüleiknél is megfigyelhető volt.

Az eredmények alapján látható, hogy ha legalább egy érettségizett szülője van a gyermeknek, az az ötszörösére, illetve ha egyikük diplomás, az a tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. (Nem véletlenül írták kutatásuk prezentációjában a szerzők, hogy „»jó« családba születni jó”.) A gyermek neme szintén meghatározó: a lányok részére kétszeres esélyhányadost becsültek meg. Rámutatnak, hogy a magasabb gyermekszám alacsonyabb iskolázottsággal jár

együtt. Kiemelendő, hogy a roma származásúaknak nyolcszor kisebb esélyük van az érettségi megszerzésére, mint a többségieknek.

Keller Tamás *Optimizmus és depresszió: objektív helyzet és szubjektív állapot* című dolgozatában azt elemzi, hogy miként hatnak az emberek társadalmi körülményei a pszichés állapotukra. Vizsgálódása egyes szubjektív jellemzőkre, az optimista/pesszimista attitűdökre és a diagnosztizálható testi tünetekre terjedt ki. Az elemzésből olvashatóan a hátrányos társadalmi helyzet egyértelműen összefügg a rossz lelkiállapottal, ami látható az attitűdök szintjén, a testi rendellenességekben. A rosszkedv előre sejteti a későbbi objektív körülmények változását a magánéletben és a munkavállalás során is. A munkaerőpiacról való tartós kiszorulás egyik fő magyarázatát a depressziós tünetek adják.

A kötet negyedik nagy blokkja az *Értékelés és az attitűdök* változását mutatja be. Bernát Anikó és Páthy-Dencső Blanka *Életszívnálutak: az életkörülmények görbéi és egyenesei* című tanulmányukban úgy találták, hogy a magyar társadalom az elmúlt két évtizedre visszatekintve alapvetően életszínvonalának csökkenését érezte. Az életminőségük terén depriváltak aránya tovább nőtt az elmúlt évtizedben, 2007-re már a lakosság háromnegyede sorolta ide magát.

Ez a kutatás az 1987 és az 2017 közötti 30 éves időszakot öleli fel, így egy átfogó képet mutatnak arról, hogy miként változott/változik a lakosság életkörülménye, életszínvonala saját megítélésük szerint. Ötféle típust különítettek el. A nyertesek (2,1%), a vesztesek (10,3%), a talpra állók (14,3%), a jelen optimista vesztesei (26%), és végül a stagnálók (47,3%) csoportjait. A jelent épp mélypontként megélők körében többen vannak az alacsonyabb státusúak, míg a stagnálók inkább a jobb anyagi és társadalmi helyzetűek köréből kerülnek ki. Érdekes eredmény a cigány válaszadók átlagon aluli aránya a vesztesek, és átlagon felüli jelenlétük a stagnálók körében, hiszen más kutatások szerint, miként ezt a szerzők is megjegyzik, a cigány lakosság tekinthető a rendszerváltás igazi nagy vesztesének.

Hegedűs Rita a *Vallási változás: társadalmi trend és egyéni életciklus* című fejezetben a vallásgyakorlás alakulását figyelte meg. Véleménye szerint trendszerű elvallástalanodás nem ment végbe a vizsgált időszak alatt, sőt bizonyos életkori csoportokban, illetve születési kohorszokban kifejezetten nőtt a rendszeresen templomba járók köre, lassan felszámolódik a vallásosságban fennálló generációs szakadás.

Fábián Zoltán a rendszerváltást követő választások szavazóit vizsgálta a *Holtodiglan? A szavazói hűség szerepe a választói magatartásban* című tanulmányában. Úgy találta, hogy 1998-at követően csökkent az ingadozó szavazók aránya. A szerző kimutatja, hogy az 1990-ben már szavazókorú panelmintának a 83 százaléka 2006-ban ugyanarra a pártra szavazott, mint 2002-ben. 1998-ban az ilyen lojális szavazók aránya mindössze 31 százalék volt.

Végezetül a kötet *A módszertani tanulságok* című blokkban részletesen foglalkozik az adatfelvétel, a súlyozás, a panelkopás és egyéb, a tanulmányokban megjelenő módszertani kérdésekkel.

A kötet sok információt és jelentős statisztikai leírásokat tartalmaz, amelyek néha már telítik az érdeklődőt, de az „időutazás”, az átfogó

Varga: Étvágygerjesztő falatok

elemzések érdekesek lehetnek annak is, aki csak egyes részeket kíván belőle megismerni.

Befejezésül a szerkesztők által írt bevezetőre utalva: mindenkinek jó étvágyat kívánok hozzá.